

Predrag Režan

Osnovna škola »Obrovac«, Bana Josipa Jelačića 13, HR-23450 Obrovac
predrag.rezan@zd.t-com.hr

Argument enkulturacije kao doprinos njegovanju tolerancije

Sažetak

Enkulturracija u sociologiji označava uključivanje neke osobe, najčešće djeteta, u obrasce kulture u kojoj se razvija i odrasta. Stoga možemo reći da su i moralni obrasci koje je ta osoba stekla proizišli iz te kulture. Otuda je očevidno da ne postoji jedan univerzalan moral, već se on razlikuje od kulture do kulture. Teza enkulturracije uklapa se u govor o moralnom relativizmu, koji tvrdi da su moralne tvrdnje istinite samo u odnosu na neki standard ili okvir, a ujedno ni taj standard nije isključivo moralno opravdan. Stoga se nameću sljedeća pitanja: smijemo li uopće moralne vrijednosti neke kulture proglasiti nemoralnima?; postoje li granice do kojih bi moral neke kulture bio prihvatljiv i gdje te granice prestaju?; pomaže li stav o prihvaćanju kulture koja ima drukčije moralne vrijednosti njegovanju tolerancije i smanjivanju napetosti među ljudima? U ovoj raspravi nezaobilazni su rezultati istraživanja antropologa koji su se putujući svijetom susretali s kulturama koje niti malo ne nalikuju njihovoj.

Ključne riječi

enkulturracija, kulturna raznolikost, pluralizam moralnih koncepata, tolerancija, Kantov izazov, autonomija, heteronomija

Pluralizam kultura – pluralizam moralnih koncepata

Gledano antropološki i povijesno, kulturna raznolikost čovjekova je najprepoznatljivija zbilja. Dovoljno je osvrnuti se na istraživanja antropologa koji su putovali svijetom i susretali se s kulturama nad kojima su se iščuđavali i pomno bilježili u svojim putopisima. Dovoljno je ukrcati se u avion i otputovati u Kinu, Izrael ili Afganistan, pa se susresti s drukčijim običajima od naših, drukčijom vjerom ili oblikom političke vlasti. Kako bismo ukazali sadržajno i kronološki na lepezu kulturne raznolikosti, navest ćemo nekoliko primjera.

Kada su španjolski konkvistadori početkom 16. stoljeća stigli u Ameriku, susreli su se u meksičkoj dolini s narodom Asteka. Asteci su vjerovali u bogove koji upravljaju njihovom sudbinom, među kojima je bio Huicilopochtli – vrhovni bog rata. On im je osiguravao pobjede u bitkama protiv okolnih naroda, ali su mu zauzvrat Asteci morali prinostiti ljudske žrtve. Žrtvama su postajali najčešće ratni zarobljenici, a žrtvovanje je bila učestala praksa u astečkoj kulturi. Španjolci su se zgrozili nad tim običajima pa su opljačkali i porušili njihove hramove, mnoge svećenike poubijali, a stanovnike pretvorili u roblje. Smatrali su ih divljacima koji su se udaljili od temeljnih moralnih kategorija, koje su za Španjolce bile – uzimajući u obzir prevladavajući kršćanski euro-

centrizam na pomolu novoga vijeka – nikoje druge nego *kršćanske*. Španjolci su stoga sa sobom doveli kršćanske misionare, koji su iz vjernosti prema svome Osnivaču (»Idite i krstite sve narode...«) morali pokrstiti sve narode, jer ne biti kršćanin u ono vrijeme, značilo je biti izgubljen i osuđen na propast. Međutim, Španjolicima pokrštavanje divljaka nije bio jedini motiv dolaska i koloniziranja novih teritorija. Osvajanjem američkog kontinenta domorođačko zlato i srebro počelo se slijevati u riznicu španjolskoga kralja, tako da ovdje ne možemo ne zapaziti i prizemnije motive.¹ Otkriće Amerike, Indije, Oceanije, Australije i drugih udaljenih zemalja, ponukalo je Europljane da upoznaju i kritički vrednuju takve egzotične kulture. Shvatili su da je kulturna raznolikost realitet kojega ne mogu zanijekati, a niti se mogu boriti i nasilnim putem (iako su to činili) iskorijeniti kulture s tisućljetnom tradicijom. Britanci su se u Australiji susreli s Aboridinima koji su imali vjeru svojih predaka i način života prilagođen pustinji. Smatrali su ih divljacima, a njihov život nedostojnim čovjeka, te su se osjećali dužni poučiti ih vlastitom moralu i životnim standardima. Aboridinima je pojam privatnog vlasništva bio nepoznat, a životi su im se bazirali na njihovim plemenskim vjerovanjima. Britanci su krajem 19. stoljeća počeli zaposjedati njihovu zemlju i sustavno uništavati njihovu kulturu, naprosto jer je nisu niti smatrali kulturom. Aboridini su se neko vrijeme odupirali, ali su ubrzo podlegli britanskom jarmu. U Australiji je tek 1966. ukinuta politika rasne diskriminacije, a od 1971. Aboridini su uključeni u popis stanovništva.²

Eskimi, narod koji nastanjuje područje od Grenlanda do istočne Rusije, pojas dug 9500 kilometara, narod je (oni sebe nazivaju još Inuit, što znači »narod«) koji se prilagodio životu u snijegu i ledu. Kada su Europljani upoznali Inuite, čudili su se njihovu načinu života i običajima. Neki od istraživačima začuđujućih običaja bili su poliandrija (jedna žena može imati više muževa), a ono što je Europljane najviše zgrožavalo bilo je usmrćivanje (bilo prisilno, bilo dragovoljno pristajanje nekih članova) neproduktivnih članova zajednice – djece i staraca. Eskimi nisu dragovoljno pristajali na ove radnje, ali to je jednostavno bilo nužno da bi kao narod uopće mogli preživjeti.³

Lucien Levy-Bruhl u knjizi *Primitivni mentalitet*⁴ opisuje primitivne, Europljanima neshvatljive običaje i vjerovanja nekih naroda širom svijeta. U toj knjizi svjedoci običaja najčešće su kršćanski misionari koji su putovali u daleke krajeve po nalogu Majke Crkve. Pleme Azande primjerice, u gornjem Kongu, vjeruje da mrtvi noću živima prenose svoje želje. Ono što mrtvac zaželi mora se udovoljiti, inače će zemlju snaći nesreća (makar to bilo i po cijenu glave žive osobe). Kod Indijanaca također postoji uvjerenje da su snovi stvarnost. Ako bi Indijanac sanjao da će netko od njih ozdraviti pod uvjetom da kao zadovoljštinu mora biti ubijen neki Francuz, to se neminovno moralo učiniti itd. U tom kontekstu ne možemo nešto ne reći o patrijarhalnom uređenju društva u Afganistanu, Alžiru ili u nekim bliskoistočnim zemljama. Talibanske žene, primjerice, nemaju skoro nikakva prava u privatnom i javnom životu. Ne mogu izići iz kuće bez pratnje nekog muškog rođaka, moraju nositi feređu, zabranjeno im je obrazovanje i plaćeno zaposlenje, nemaju pravo izlaska na političke izbore itd.⁵ U posljednje vrijeme u Afganistanu situacija se ipak donekle mijenja. Žene su se na uska vrata počele probijati u politički život i boriti za svoja prava.

Iz navedenih je primjera sasvim očigledno da je kulturna raznolikost čovjekov usud. Ona nije samo kulturna nego i moralna raznolikost. Moral je u etici uvijek bio promjenjiva konstanta. On nije jednom i za svagda dan, vječan

i nepromjenjiv (barem nam to iskustvo ne govori), nego se uvijek mijenja u ovisnosti o društvenim ili političkim okolnostima, o svijesti i mentalitetu pojedinog naroda. Gledano povijesno, mnoge su kulture i civilizacije nestale procesom akulturacije ili asimilacije pojedinih, redovito i uvijek moćnijih kultura na račun slabijih. Navedeni procesi nisu uvijek povoljni za kulturu, ako kulturu promatramo iz aspekta duhovnog i umjetničkog. Tako danas imamo kulturnu entropiju, a ona se znanstveno-tehnološkim napretkom i uništavanjem biosfere sve više povećava.

Kulturna raznolikost i enkulturacija

Enkulturanje je pojam koji u sociologiji označuje proces usvajanja obrazaca kulture u kojoj smo se rodili i u kojoj odrastamo. Drugim riječima, sve naše navike, običaji, jezik kojim govorimo i uvjerenja koja smo stekli tijekom života, rezultat su procesa enkulturanje. Ovdje se nameće zanimljivo pitanje – što vrlo često potkrijepljuje tezu moralnog relativizma, da je moral samo relativna stvar i da ne postoji univerzalan i općevažeci moral, već se on mijenja od kulture do kulture: nije li naša samosvijest zapravo tuđa svijest, nešto nametnuto izvana, a ono što mi smatramo vlastitim moralnim kôdom zapravo samo čista *heteronomija*? Kant je u ovoj točki napravio prekretnicu tradicionalnog mišljenja. Prema njemu, sva naša uvjerenja i moralne kategorije poprimili smo izvana, a budući da ne proizlaze iz autonomije uma (a to je ono što Kant neumorno postulira), ne može biti mjerodavno za etiku:

»Ako volja zakon koji treba da je određuje traži *negdje drugdje*, a ne u sposobnosti svojih maksima za vlastito opće zakonodavstvo... onda iz toga svagda proizlazi heteronomija.«⁶

Kantovo naglašavanje autonomije uma kao ključni pojam u njegovoj etici rastače tradicionalno heteronomno utemeljenje morala. Teza enkulturanje privlačna je moralnim relativistima koji tvrde da, budući se moral razlikuje od kulture do kulture, ne postoji jedan jedini univerzalni moralni standard. Ako bi takav i postojao, tvrde relativisti, tada bi on bio samo pretpostavka koju bi valjalo dokazati, a takvi dokazi bi opet postajali nove pretpostavke

1

Usp. Jean Descola, *Konkvistadori*, Epoha, Zagreb 1962.; usp. Terence Wise, *The Conquistadores*, Osprey Publishing, Wellingborough 1980.

2

Usp. http://www.geografija.hr/novosti.asp?id_novosti=668&id_projekta=0&id_stranice=0. Vrijedno je spomenuti film njemačkoga režisera Wenera Herzoga *Gdje sanjaju zeleni mravi* (*Wo die grünen Ameisen träumen*) koji vrlo živopisno prikazuje sučeljavanje britanske i aboridinske kulture. U jednom prizoru Britanac dolazi pred Aboridine s bagerom, te im govori da će im on pružiti daleko bolje i ljepše uvjete za život negoli su njihovi. Aboridin ga prekida rekavši mu da to ne čini jer će probuditi mrave koji spavaju i štite njihovu zemlju. Herzog je na izneseni ironičan način htio prenijeti poruku koja nadilazi racionalnu osnovu i argumente na koje se pozivaju Britanci pridržavajući sebi pravo koloniziranja aboridinskog teritorija. Opšir-

nije o filmu vidi na: <http://www.filmreporter.de/?cat=1&text=13545>.

3

Usp. Neil Levy, *Moralni relativizam*, Jesenski i Turk, Zagreb 2004., str. 85.

4

Usp. Lucien Levy-Bruhl, *Primitivni mentalitet*, Kultura, Zagreb 1954.

5

Potresnu priču o položaju žena u Afganistanu u okvirima talibanskog režima ispričala je iranska snimateljica dokumentarnih filmova Siba Shakib u knjizi: Siba Shakib, *U Afganistan Bog dolazi još samo plakati: priča Shirin-Gol.*, Naklada Fran, Zagreb 2002.

6

Immanuel Kant, *Osnivanje metafizike čudo-ređa*, Feniks, Zagreb 2003., str. 65.

koje tek treba dokazati i tako unedogled.⁷ Teza enkulturacije mnogima je privlačna upravo iz razloga jer ona *postulira toleranciju*. Budući da se moral razlikuje od kulture do kulture, niti jedna kultura nema pravo svoje moralne norme proglasiti superiornima ili ih nametati drugim kulturama, što znači da ih jednostavno treba tolerirati. Teza enkulturacije plauzibilna je iz razloga što je ona *istinita*: sasvim je očito da se ljudi rađaju u određenoj kulturi i od nje, htjeli ne htjeli, usvajaju određene vrijednosti. Također, sasvim je očito da se te vrijednosti razlikuju od kultura kojima smo okruženi, i ne samo današnjih kultura nego i onih izumrlih.

Ovdje se opet vraćamo, iz razloga što nas doista potkopava i grize, na *Kantov izazov*. Kant tvrdi da je cjelokupna moralnost koja se temelji na heteronomiji (dakle, moralni koncept koji smo poprimili procesom enkulturacije) lažna. Nije li to šakaljivo, a pomalo i uvredljivo nekim fundamentalistima i apsolutistima koji se »busaju u prsa« u ime nacionalnih ili religijskih vrijednosti, ili pak vrijednosti na koje se pozivaju pobornici znanstveno-tehnološkog napretka? Ne bi li neki fundamentalistički orijentiran kršćanin bio jednako takav fundamentalistički budist da se slučajno rodio u Indiji, ili obrnuto? Ne bi li Hitler, da se rodio u drugoj kulturi i u drugom vremenskom trenutku, zagovarao druge vrijednosti? Ne bi li neki afganistanski taliban za kojega je žena po prirodi niže biće od muškarca, imao drukčija uvjerenja da se rodio u kulturi u kojoj su žene daleko ravnopravnije s muškarcima negoli su to afganistanske žene? Nećemo davati ishitren odgovor dok ne razmotrimo još neke argumente. Nesumnjivo, teza enkulturacije upućuje nas na privremeni odgovor da je vlastiti moralni koncept ipak nešto što smo mi *usvojili*, poprimili kroz roditeljski odgoj i društvo u kojemu smo odrasli.

Teza enkulturacije i tolerancija

Nakon što smo iznijeli tezu enkulturacije te ustvrdili da je teza enkulturacije istinita, i da nam ona sugerira toleranciju, sada ćemo se pitati dokle bi ta tolerancija trebala dosizati, odnosno da li i gdje joj postaviti granicu? Možemo li baš sve tolerirati ili nešto ne bismo mogli tolerirati? Ako nešto ne bismo tolerirali što bismo učinili naspram morala neke kulture koju ne možemo prihvatiti i uklopiti u vlastiti moralni koncept? Pitanja su doista teška, jer, da su laka, u povijesti čovječanstva zasigurno bi bilo manje sukoba, ratova i nasilja koji su se događali zbog kulturne raznolikosti. Osvrnut ćemo se na nekoliko pitanja koja su nam u odnosu enkulturacije i tolerancije implicirana.

(1) Tolerancija i paradoks tolerancije

Najučestalije određenje tolerancije jest da nešto tolerirati znači prihvatiti nečije mišljenje (odnosno njegov verbalni iskaz, jer mišljenje samo za sebe ne može biti podložno vrednovanju) i radnje s kojima se ne slažemo, odnosno koje su u suprotnosti s našim mišljenjem ili uvjerenjem. Budući da se s takvim mišljenjem ili činima ne možemo složiti, mi ih dopuštamo, tj. ne sprječavamo njihovo izvršenje. Ako bismo dopuštali nešto s čime se slažemo ili bismo bili neutralni naspram nečijih uvjerenja ili radnji, to ne bi bila tolerancija. U ovakvom iskazu o toleranciji nameću se – kako ih vidi Boran Berčić pozivajući se na još neke autore – dva paradoksa.⁸ Prvi se paradoks zove *paradoks nedosljednosti*. Ako dopuštamo radnje s kojima se ne slažemo, znači da nismo dosljedni sebi i vlastitom konceptu vrijednosti; naprosto se ne obaziremo na nešto što smatramo moralnim zlom i propuštamo učiniti bilo što po tom pitanju. Međutim, ovakva vrsta nedosljednosti može biti *pozitivna*.

Naime, ako bismo odlučili biti dosljedni sebi i svojim principima, te odlučili spriječiti neko djelo, mogli bismo izazvati više zla nego koristi. Lešek Kolakowski stoga, hvaleći nedosljednost kaže da je ona »izvor tolerantnosti... nedosljednost je pokušaj zauzimanja stanovitog stava... dakle, (stava, op. a.) koji priznaje da se ekstremnosti ne mogu pomiriti, a u isto vrijeme ne želi se odreći nijedne od njih, pošto ih obje priznaje kao vrijednosti.«⁹ Dosljednost je, nastavlja Kolakowski, izvor mnogih ratova i sukoba, budući da su sudionici sukoba spremni žrtvovati mnoge ljudske živote kako bi ostvarili zacrtane ciljeve i ideale. Drugi paradoks jest da bi, upravo zbog toga što nam je toliko stalo do tolerancije, *trebali biti netolerantni prema onima koji zagovaraju netoleranciju*. Drugim riječima, kako bismo proveli dosljedno načelo tolerancije, potrebno je u nekim situacijama biti netolerantan:

»Paradoks bi se, dakle, trebao sastojati u tome što se s jedne strane zagovara tolerancija, dok se s druge strane ipak pokazuje spremnost na netoleranciju.«¹⁰

Karl Popper je isticao da se ne bi smjelo tolerirati netoleranciju, budući da određena politička elita koja bi došla na vlast može vršiti represiju prema nacionalnim ili religijskim manjinama i ugrožavati ljudsko dostojanstvo:

»Popper je, međutim, bio svjestan mogućnosti zloupotrebe ovog načela (tolerancije, op.a.) – da ne može biti trpeljivosti prema onima koji su netrpeljivi, i zato je dopuštao mogućnost ograničenja slobode misli za one koji iznose totalitarna politička učenja samo ukoliko ta učenja i njihovi nosioci postanu neposredna i ozbiljna opasnost za demokratski poredak.«¹¹

Tolerirajući netoleranciju, dakle, stajemo na stranu tlačitelja koji koriste svoj položaj iskorištavajući one koji nemaju moć i nalaze se u podređenom položaju.

(2) »U različitosti je bogatstvo«

Pošto smo ustvrdili da smo procesom enkulturacije, htjeli ne-htjeli – iako se možemo od toga braniti i poput Kanta pozivati na autonomiju uma, na samozakonodavstvo – stekli barem određeni dio morala kulture u kojoj smo odrasli, tolerancija nam se nameće kao *conditio sine qua none* za opstanak i suživot kultura. Otuda stara uzrečica da je u *različitosti bogatstvo*, generira toleranciju kao preduvjet opstanka ljudske vrste. Različitost kultura kao i različitost njihovih moralnih standarda budi u nama pozitivan stav prema

7

Temeljni argument moralnih relativista jest da ne postoji neovisna sfera objektivnih moralnih činjenica kao što je to slučaj u svijetu znanosti. Znanstveni zakoni ne ovise o tome tko što o njima misli, već je svaki znanstveni dokaz empirijski provjerljiv. Znanstvenici u Kini, Australiji i Kanadi koriste se istom terminologijom i istim metodama pri liječenju nekih tipova bolesti; Pitagorin poučak vrijedi i za znanstvenika u Pekingu i za onoga u Parizu, dakle, konsenzus na području znanosti oslanja se na temeljno načelo – *načelo univerzalnosti i neovisnosti o subjektivnim principima*. Na području morala ne postoji takva vrsta slaganja, budući da se nezavisna sfera moralnih vrednota (dakle objektivnih principa) ne može empirijski spoznati, već ih se može samo pretpostaviti, i otuda neslaganja na području morala.

8

Usp. Boran Berčić, *Realizam, relativizam, tolerancija*, Hrvatski kulturni dom, Rijeka 1995., str. 79–84.

9

Lešek Kolakowski, »Pohvala nedosljednosti«, u: Igor Primorac (ur.), *O toleranciji. Rasprave o demokratskoj kulturi*, Filip Višnjić, Beograd 1989.

10

B. Berčić, *Realizam, relativizam, tolerancija*, str. 82.

11

Kosta Čavoški, »Poperov paradoks trpeljivosti«, u: Igor Primorac (ur.), *O toleranciji*, str. 358.

takvim kulturama. Mnogi istraživači i turisti su se nakon povratka iz dalekih i njima interesantnih zemalja vratili puni oduševljenja i lijepih uspomena, jer ih je takav susret učinio bogatijima, jer su imali iskustvo iz prve ruke nečega o čemu su prije toga samo sanjali. No, kada se govori o ovoj vrsti bogatstva, tada se najčešće misli na sadržaje kao što su jezik, kulturni spomenici ili bezazleni običaji nekoga naroda. Međutim, ako bismo primjerice išli posjetiti pleme Masai u Africi, i pritom se sasvim slučajno našli u situaciji obrednog uklanjanja dijelova genitalija ženama, zasigurno bismo reagirali drukčije, a oduševljenje bi nam najvjerojatnije splasnulo; ako bismo otputovali u Amsterdam i susreli se s legaliziranom prostitucijom ili homoseksualnim brakovima, uporabom lakih droga i sl. možda bismo se vratili osiromašeni umjesto bogatiji. Što želimo reći? Čim smo se, dakle, dotaknuli morala neke kulture i počeli ga uspoređivati s vlastitom moralnošću našli smo se u dilemi, jer nas *raznolikost kultura* neizbježno dovodi do činjeničnog stanja, a to je *raznolikost moralnih koncepata*.

(3) Dosezi i granice tolerancije

Ako tolerancija podrazumijeva uvažavanje, prihvaćanje moralnog kôda neke kulture koja je u suprotnosti s našim moralnim principima, nameću nam se neka pitanja koja ćemo pokušati analizirati, za svako pitanje navesti argumente *pro et contra* i na kraju izvesti moguće plauzibilno rješenje:

1. Ako je naš moral samo proizvod kulture u kojoj smo odrasli, pa prema tome i naš moralni koncept samo proizvod te kulture, što bismo izgubili da prihvatimo moral dotične kulture? Nije li tada svejedno kojoj kulturi pripadamo i za koji moralni koncept smo se opredijelili?
2. Ako u određenoj mjeri želimo odustati od vlastitog moralnog koncepta, što znači da smo se odlučili biti tolerantni prema određenoj kulturi, gdje ćemo toleranciji postaviti granice, odnosno što ćemo tolerirati a što nećemo?
3. Ako smo se odlučili biti apsolutno dosljedni vlastitom moralnom kôdu, pa zbog toga ništa ne tolerirati iz straha da naša tolerancija ne prijeđe u povlađivanje, popuštanje, da to ne bude znak moralne slabosti ili da ne bismo postali podložni tuđim utjecajima, pa zbog toga »slabići, beskraljeznjaci« i objekti tuđe manipulacije – nije li takav stav pretjerivanje, preuzetnost, radikalizam i dogmatizam? Nije li moralno loše biti nepopustljiv? Ali, s druge strane, nije li moralno dobro biti dosljedan i nepopustljiv?

Razmotrimo ova pitanja po redu.

I. Pozicija da smo mi samo *proizvod kulture* i da nemamo niti malo autonomije u moralnoj prosudbi, moguće je da će onima koji se pozivaju na svoju savjest ili racionalnost zvučati previše radikalno ili čak pomalo uvredljivo. Proizlazi da je čovjek samo lutka čijim mislima, osjećajima i cjelokupnim njegovim bićem upravlja neka izvanjska sila (u ovom slučaju kultura). Takvo shvaćanje morala možda i jest preradikalno, no nemojmo ga preuranjeno odbacivati prije nego razmotrimo sljedeće argumente.

John Stuart Mill, govoreći o čimbenicima koji utječu na izgradnju čovjekova mišljenja, a kritizirajući one koji su uvjereni da je njihovo mišljenje jedino ispravno mišljenje, kaže da je »samo slučaj odlučio kome se (čovjek, op.a.) od tih bezbrojnih svjetova priklonio, i da bi oni isti razlozi koji su ga u Londonu učinili svećenikom, u Pekingu učinili budistom ili konfucijancem«,¹² što znači, nastavlja Mill, da nemamo pravo svoje mišljenje proglasiti apsolutno ispravnim jer je povijest pokazala da su mnoga mišljenja koja su u određenom

vremenu bila smatrana ispravnim kasnije opovrgnuta i proglašena pogrešnim. Richard Dawkins u knjizi *Sebični gen*¹³ tvrdi da, kao što u ljudskoj biologiji nasljedne osobine određuju geni, tako moralne odlike određuje *mem*, odnosno kulturni obrazac ponašanja, vjerovanja i življenja. To je razlog zašto svaka kultura *jest takva kakva jest*, a ne drukčija. Mem je duboko usađen konstrukt kulture, on se prenosi iz generacije na generaciju oponašanjem i određuje njezine moralne osobine. Zbog mema živimo tako kako živimo i, prema Dawkinsu, *nesvjesno prihvaćamo kulturne obrasce* i postajemo uvjereni da je to za nas najbolji mogući način života.¹⁴ Daniel Quinn u knjizi *Izvan civilizacije*,¹⁵ spominje beskućnike koji svojim načinom života (mogli bismo reći da prkose memu) pokazuju da nisu ovisni o kulturi koja ih želi uvjeriti da moraju imati stan, zaposlenje i ići po hranu koja se nalazi »pod ključem«. Kada je američka vlada beskućnicima ponudila utočište, mnogi nisu pristali jer nisu htjeli biti uvučeni u ono od čega su pobjegli – *civilizacijske okvire i sve ono što civilizacija sa sobom donosi*. Beskućnici, tvrdi Quinn, osim malobrojnih, sasvim su zadovoljni postojećim načinom života i ne osjećaju potrebu da ih se sažaljeva. Naprotiv, oni sažaljevaju »čovjeka civilizacije« koji je zbog užurbanog načina života postao psihički i fizički bolestan i izgubio osjećaj za jednostavnost i uzvišenije životne vrijednosti. Iz navedenih primjera mogli bismo izvesti nekoliko zaključaka:

- neosporno je da je *čovjek u određenoj mjeri proizvod kulture* u kojoj se rađa i biva odgojen;
- *mem*, kao jedan zamišljen pojam, koji se ne može empirijski verificirati, može se činiti plauzibilnim kada govorimo o kulturnim odlikama koje nasljeđujemo i u koje smo uvučeni samim rođenjem. Mi tu, kao da i *ne možemo previše učiniti* da bismo nešto promijenili; uvjetovani smo jezikom, roditeljima kod kojih smo zatečeni, okolinom itd. Međutim, ne treba zaboraviti da *mem* može biti i *mem koji nas potiče prema autonomnom razmišljanju i djelovanju*, dakle, kultura u nas može ugraditi *mem* koji će nam omogućiti i našu *samostalnost i slobodu*, što se i postulira u kulturama koje barem načelno žele biti izgrađene na demokraciji;
- odnos između autonomnih i heteronomnih usvajanja kulturnih obrazaca mora biti *konvergentan*, kako čovjek ne bi upao u jednoobraznost. Naime, svaka autonomija podliježe opasnosti da se apsolutizira i ukine svaki oblik tolerancije, dok čista heteronomija slabi u nama osoban stav, čvrstoću i sigurnost, i upadamo u opasnost postajanja sredstvom nečije manipulacije.

12

John Stuart Mill, *O slobodi*, Filip Višnjić, Beograd 1988., str. 52.

13

Usp. Richard Dawkins, *Sebični gen*, Izvori, Zagreb 1997., str. 217–229.

14

Možda je ovo objašnjenje preradikalno. Naime, uvijek su postojali izuzeci, ljudi osobenjaci, bohemi, koji su odbacivali kulturne obrasce i povlačili se u svoj svijet. Ovdje je vrijedno spomenuti, primjerice, indijske jogije, kršćanske mistike ili muslimanske sufije koji su željeli »iskočiti« iz općeprihvaćenih normi življenja i vjerovanja, pa čak i iz oficijelnih oblika religioznosti u kojima su odrasli. Željeli su radikalnim prekidom sa

svijetom »iskočiti iz mema« i doživjeti svijet i stvarnost kakva ona uistinu jest. Sokrat je bio osuđen da propovijeda neistinu i kvari mladež svojega vremena. Kod Dawkinsa se osjeća, na kraju njegova izlaganja o memu, aluzija na prkošenje memskim i genskim uvjetovanostima: »Građeni smo kao genski i odgojeni kao memski strojevi, no imamo i snage okrenuti se protiv naših tvoraca. Mi, jedini na Zemlji, možemo ustati protiv tiranije sebičnih umnoživača«. (Isto, str. 229.)

15

Usp. Daniel Quinn, *Izvan civilizacije: sljedeća velika pustolovina čovječanstva*, Dvostruka duga, Čakovec 2000., str. 132–143.

2. *Dosezi i granice tolerancije* oduvijek su bili predmetom prijepora, bilo na individualnoj, bilo na međukulturnoj ili međudržavnoj razini. Vidjeli smo da Španjolci nisu mogli tolerirati kulturu Asteka jer im se činila fanatičnom. Britanci nisu mogli prihvatiti Aboridine i njihova uvjerenja itd. Danas u mnogim zemljama izbijaju ratovi pa se Europska unija osjeća dužnom intervenirati i spriječiti rat u toj zemlji (primjerice, rat na prostorima bivše Jugoslavije); Amerikanci su već nebrojeno puta intervenirali na prostorima Bliskoga Istoka, Afganistanu, Vijetnamu itd.; mnogi pojedinci, pripadnici religijskih ili nacionalnih manjina bore se, odnosno traže da se toleriraju njihove specifičnosti koje čine sastavni dio njihova življenja;¹⁶ zakoni mnogih suvremenih europskih država, međunarodni dokumenti i konvencije, garantiraju i štite ljudski život, privatno vlasništvo, podržavaju pravo na obrazovanje, religijsko, nacionalno ili političko opredjeljenje itd. – upravo iz razloga što je čovjek uvijek iznova bio sredstvom manipulacije, ponižavanja i oduzimanja temeljnih mu i neporecivih prava. Glede pitanja uplitanja ili neuplitanja u moral neke kulture, morali bismo odrediti neke općevažne, ili barem na globalnoj razini *općeprihvaćene norme ponašanja*, odnosno moralne norme s kojima bi se složila većina čovječanstva. Budući da su moralne norme podložne komparaciji s nekom drugom normom, pa kao takve uvijek relativne, ne možemo reći da ne postoji moral koji bi bio zajednički mnogim kulturama, odnosno, uvjetno *univerzalan*.

a. *Univerzalnost morala?*

Pripadnici velikih svjetskih religija i međunarodnih organizacija su na drugom Parlamentu religija svijeta u Chicagu 1993. donijeli *Deklaraciju o svjetskome etosu* u kojoj se postuliraju moralne norme (etos) koje su konstitutivne za većinu, kako religijskih tako i nereligijskih etičkih orijentacija.¹⁷ To su sržne vrijednosti velikih svjetskih religija, ali i one vrijednosti s kojima bi se mogli složiti ateisti, agnostici itd., te ih proglasiti moralno opravdanima (primjerice, ne ubij, ne ukradi, ne laži, nemoj nikoga psihički ili fizički zlostavljati itd.). Temeljna vodilja svjetskoga etosa jest tzv. »zlatno pravilo«: *Ne čini drugima ono što ti ne želiš da drugi čine tebi!*. Ovaj se etos u raznolikosti etičkih teorija, počevši od antike pa do danas, u većoj ili manjoj mjeri, uvijek potvrđivao kao nepobitan, dok mu je zlatno pravilo bilo glavno oružje. U tom kontekstu etos može biti put prema prihvaćanju sugovornika, budući da kod njega možemo pronaći ono što i mi prihvaćamo kao moralno ispravno. Da bismo doista tolerirali moral neke kulture, moramo pronaći *kriterije* koje ćemo, uvjetno rečeno, morati uzeti kao one koje nećemo morati dokazivati i opravdavati drugoj kulturi. Naprosto se u moralnoj prosudbi ponekad *mora moći povući crta* i postaviti granica kako ne bismo upali u krug bez izlaza. Nužno je odrediti moralne norme koje će važiti »objektivno« i nećemo ih pred drugima morati opravdavati ili argumentirati, budući da indiferentizam i ravnodušnost naspram morala može biti opasniji i uzrokovati više zla nego zauzimanje određenog stava.¹⁸ Stoga, zauzeti naš moralni stav i zastupati određeno mišljenje sa stajališta etike sasvim je opravdano. Tek je, nadalje, zadaća etike da taj stav podvrgne kritici, odvagivanju, prosudbi i »pročišćenju«, kako bi se doista mogao iskristalizirati određeni moralni koncept koji će barem većini biti prihvatljiv. U tom pravcu i vodi svjetski etos – zauzeti određeni stav i zastupati moral koji teško da će itko ili barem većina čovječanstva moći opovrgnuti. Neil Levy, u tom smislu, prednost daje pluralizmu vrijednosti ističući kako će se kroz pluralizam vrijednosti koje se sukobljavaju iskristalizirati ona vrijednost koja je moralno najprihvatljivija:

»Samo pluralizam nam može dati plauzibilne temelje za intuitivni uvid da kulture koje se razlikuju od naše zaslužuju naše poštovanje te objasniti moralnu raznolikost prisutnu u svijetu, i sve to bez prijete da ćemo usvojiti stajalište kako je, moralno govoreći, sve prihvatljivo. Najplauzibilnija moralna teorija će stoga biti pluralistična po naravi.«¹⁹

b. *Moral – stvar poštovanja i priznavanja*

Kulturna raznolikost je u kontekstu govora o moralu uvijek i moralna raznolikost, stoga, primijetiti moral neke kulture povlači i potrebu da ga se uspoređuje s vlastitim ili nekim drugim moralnim konceptom. Ako moralni koncept neke kulture (primjerice, prenaplašen patrijarhat) ne možemo prihvatiti, to istodobno znači da tu kulturu osuđujemo, odnosno da ju ne poštujemo. Reakcija na koju bismo mogli naići obraćajući se članovima te kulture može biti samo prijezir, negodovanje ili konflikt. Pripadnici te kulture (primjerice, talibani ili Masai ratnici) ne mogu shvatiti zbog čega njihov moral ne odobravamo i smatramo ga lošim, neispravnim. Međutim, ono što pri takvoj prosudbi zaboravljamo jest da je moral neke kulture zapravo jedan *koherentan sustav, u kojemu je pri tom »kumovala«* enkulturacija. Pripadnici plemena Masai ili afganistanski talibani od svojih su roditelja, djedova i pradjedova poprimili moral koji je duboko ukorijenjen u njihovoj svijesti i kao takav opravdan. Naprosto bi bila ludost uvjeravati ih da su njihova uvjerenja samo stvar pogrešnog odgoja i da im je um pomućen glede spoznaje nekih vrijednosti kao što su npr. moralna jednakost između muškaraca i žena. Stoga, važno je pronicati u moral te kulture na dubljem nivou i početi ga *poštovati i priznavati*:

»Pripadnici drugih kultura od nas ne zahtijevaju toleranciju spram njihovih vjerovanja i običaja, već *poštovanje*. Ne bismo trebali samo pustiti pripadnike drugih kultura da žive neometano, već bismo trebali i prepoznati vrijednost njihova načina života.«²⁰

Pitanje koje se na ovaj argument odmah nameće jest: bismo li tada trebali poštovati masovna ubojstva i tlačjenje nekog naroda od strane manjine moćnika ili nekoga diktatora koji je sebi prisvojio neograničenu vlast u toj zemlji? Ali, isto tako: treba li poštovati i priznavati patrijarhat, poligamiju ili incest u nekim plemenima Afrike, Oceanije ili u Indoneziji? U sljedećem odjeljku odgovore na ova pitanja ćemo samo donekle naznačiti i zacrtati obrise, dok bi za »cjelovitost«

odgovora trebalo posvetiti posebno, opsežnije i dublje istraživanje za koje ovdje nemamo prostora.

c. *»Actus cum duplici effectu«*

U moralnom razmatranju uvijek se postavlja problem nakane s kojom se nešto čini i posljedicama koje bi iz te radnje mogle proizići. Razmatrajući to pitanje Toma Akvinski je u *Teološkoj sumi* rekao:

16

Primjerice, 2001. godine pobožni mormon Tom Green bio je osuđen za poligamiju (bio je vjenčan s pet žena) u američkoj saveznoj državi Utah po četiri točke optužnice. Naime, u mormonskoj religijskoj zajednici poligamija je bila raširena sve do 1890., kada je zabranjena odlukom vlade SAD-a. Tom Green se naime ne smatra krivim niti osjeća da je poligamija nemoralan čin, kao što to nije niti uvjerenje mormonske sljedbe. Usp. Neil Levy, *Moralni relativizam*, str. 26.

17

Usp. više o tome: Hans Küng-Karl Josef Kuschel (izd.), *A Global Ethic. The Declaration*

of the Parliament of the World's Religions, Continuum, New York 1993.

18

Primjerice, izbjegavanje samoobrane nevinoga u izravnom napadu na njega ili njegovu obitelj; suzdržavanje od svladavanja napadača koji je došao nanijeti zlo školskoj djeci, itd.

19

N. Levy, *Moralni relativizam*, str. 167–168.

20

Isto, str. 56.

»Ništa ne priječi da jedan čin ima dva učinka, od kojih je jedan u nakani, a drugi izvan nakane. Moralni pak čini primaju svoju vrstu prema onome što se namjerava, a ne od onoga što je izvan nakane jer je to slučajno.«²¹

U duhu Tomina razmišljanja možemo reći da *svaki željeni čin može imati neželjene popratne pojave*. Takve neželjene pojave treba očekivati i one bi se, budući da nisu željene, »trebale tolerirati«. Zato je važno znati odvučene moguće posljedice da bi se uopće krenulo u radnju za koju nismo potpuno sigurni kakav će joj biti ishod. Tu se u prvom redu misli na *odnos između proizvedenog zla, odnosno proizvedenog dobra*. Ako će naš čin proizvesti više zla nego dobra, od njega bismo trebali odustati; ako će posljedice biti u dosezima onoga što smo zacrtali kao moralno opravdano, tada bismo trebali pristati izvršiti što smo naumili. Ovaj bi princip trebao važiti kako na individualnoj tako i na međukulturnoj, odnosno međudržavnoj razini. Liječnici, primjerice, pri poduzimanju određenog operacijskog zahvata, moraju vrlo mudro odvučeni ishod operacije, dakle omjer između proizvedenog dobra i zla. Zadaća liječnika, na što ga obvezuje i sama Ženevska zakletva,²² jest učiniti sve što je u njegovoj moći za dobrobit pacijenta. To znači da je bitna dobra nakana, iako u suvremenoj medicini liječnici snose posljedice i za eventualni neuspjeh i mogu biti sankcionirani.²³

Na međudržavnoj razini postavlja se pitanje opravdanosti i neopravdanosti rata. Gotovo sve države koje imaju svoju vojsku smatraju legitimnim pravo na samoobranu, što je i definirano u njihovim ustavima. S druge strane, reakcije UN-ovih mirovnih snaga kojima je cilj uspostavljanje mira na teritoriju na kojemu se rat dogodio, predmet je mnogim polemikama. UN u svojoj Povelji podržavaju pravo države ili nekog naroda na samoobranu i sukladno tome sebi pridržavaju pravo da interviraju u kritičnim situacijama radi očuvanja mira u nekoj zemlji, njezina integriteta i teritorijalne cjelovitosti. Politički analitičari vode polemike je li doista moralno opravdana američka intervencija u sukobe koji se događaju na Bliskom istoku (primjerice, u Iraku) radi uspostavljanja mira. Činjenica je da su se mnogi američki građani izjasnili protiv rata u Iraku jer »donosi više zla nego koristi«. No, kako bilo, valja zaključiti da bez pažljivo odmjerene moralne prosudbe nije moguće vrednovati moral pojedinca niti zajednice. Takva pitanja su vrlo teška, ali i neizbježna želimo li doista razumjeti, poštovati i uvažavati nekoga tko ima drukčiji moralni koncept od našega.

3. Apsolutnu i besprijeckornu dosljednost u provođenju vlastitog moralnog kôda sagledat ćemo iz dva kuta: prvi je onaj koji ovaj princip čini *moralno lošim* i teško ili gotovo nikako održivim, a drugi, njemu suprotan, čini ga sasvim *plauzibilnim*.

(1) Ratovi i sukobi rezultat su apsolutne dosljednosti, dogmatizma, monolitnosti i besprijeckornosti, odnosno želje da se vlastita moralna načela »istjeraju do kraja«. Ovaj princip je našao primjenu kod diktatora poput Hitlera, Staljina ili Miloševića. Takve su se diktature u povijesti dokazale kao promašene, jer su naprosto uništile same sebe. Svaka diktatura ima za cilj provesti svoja »moralna« načela do kraja, ne obazirući se na sredstva s kojima će se taj cilj postići, kao što je Macchiaveli rekao: »cilj opravdava sredstvo«. Međutim, ovdje nam se nameće i *pozitivan moment*: biti dosljedan i nepopustljiv zapravo može biti *vrlina* i *moralna ispravnost*. Da je slučajno Sokrat bio popustljiv prema onima koji su ga stavili na optuženičku klupu i odustao od vlastite istine, bi li on bio veliki filozof i mudrac? Da je Isus odlučio ne ići na križ i povući se, uopće ne ulaziti u konflikt sa židovskim svećenicima i pismozn-

cima, niti s rimskom vlasti, bi li ostao duhovni velikan i uzor mnogima, i ne samo kršćanima? Zasiurno ne bi.

(2) Iz rečenoga se jasno vidi da dosljednost u sebi sadrži dvije strane novčića. Biti i ne biti dosljedan ne možemo znati bez pretpostavke moralne norme, odnosno onoga »u odnosu na što« biti dosljedan i »u odnosu na što« nema potrebe biti dosljedan, tj. čija bi dosljednost dovela do razaranja i autodestrukcije pojedinaca i zajednica. U tom smislu, Lešek Kolakowski i »hvali nedosljednost« imajući na umu ovdje navedene argumente. Nedosljednost tek pretpostavlja toleranciju, uvažavanje, prihvaćanje sugovornika odnosno moralnog obrasca neke kulture. Nedosljednost pretpostavlja odricanje i iskorak iz vlastitoga »svijeta istine« radi veće koristi; ona pretpostavlja priznavanje drugih, odavanje počasti, izgradnju mira i umanjivanje zla.

Zaključak

Argument enkulturacije u odnosu na toleranciju jest izazov jer djeluje »rušilački« spram vlastita moralnog koncepta. Nameće se pitanje što uopće jest »vlastito«, tj. »moje«? Ako sam ja proizvod kulture, *tabula rasa* na kojoj kultura ispisuje svoj moralni kôd, ili barem ono što ona smatra moralnim, tko ili što sam tada ja? Nisu li moji čini samo čista heteronomija? U tom duhu razvija se i Kantov izazov koji je upravo to i tvrdio. Kant izlaz iz aporije rješava postavljanjem formalnog principa djelovanja u tezi kategoričkog imperativa. No, koliko god se mnogi autori »obrušili« na Kantov strogi formalizam, treba imati na umu da formalni princip prije svega želi utemeljiti ono »praktičko« u čovjeku, odnosno u kantovskom smislu, učiniti čovjeka humanim, »etički djelatnim bićem«. Tako da Kantov formalizam podržava zapravo njegova etička dimenzija. Ako enkulturacija pretpostavlja neki »moral izvana«, što svakako treba sebi priznati i što je nepobitno, ne možemo ovo interpretirati doslovno pa reći da smo likovi iz Huxleyeva *Vrlog novog svijeta* kojima je život bio savršen jer su bili pod djelovanjem opijuma, niti je ova stvarnost samo san iz kojega ćemo se probuditi i shvatiti da smo sve samo sanjali. U našoj moralnoj prosudbi svakako treba uključiti barem djelić »mojega«, odnosno onoliki djelić autonomije koji će me učiniti slobodnim ljudskim bićem, usprkos svim vanjskim uvjetovanostima (primjerice Descartesov *Cogito ergo sum* daje tračak nade prema utemeljenju autonomije). Autonomija morala mora imati moć nad heteronomijom, što znači da ćemo od morala određene kulture posuditi i primijeniti ono što smo mi ustvrdili da je moralno ispravno i kao takvo primjenjivo u našem životu (bio to roditeljski, medijski ili religijski moral). U ovoj točki se možemo pozvati na savjest, unutarnji ili Božji glas, ili to »nešto« što god bilo, što nam govori »učini ovako a ne onako«.

21

Citat je preuzet iz: Ivan Bubalo, *Kantova etika i odgovornost za svijet*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1984., str. 61.

22

Usp. http://wikipedia.org/wiki/Hipokratova_zakletva.

23

Primjer za to jest vijest o rutinskoj operaciji slijepog crijeva u KBC-u Rijeka (slučaj Maškarić) mladiću kojemu je, da bi ostao na životu, morala biti amputirana noga. Mladić i njegova obitelj su podigli tužbu protiv protiv bolnice, i u konačnici je dobio sudski spor (usp. <http://www.hlk.hr/default.asp?ru=162&gl=200610090000006&sid=&jezik=1>).

Literatura

- Berčić Boran, *Realizam, relativizam, tolerancija*, Hrvatski kulturni dom, Rijeka 1995.
- Bubalo Ivan, *Kantova etika i odgovornost za svijet*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1984.
- Čavoški Kosta, »Poperov paradoks trpeljivosti«, u: Igor Primorac (ur.), *O toleranciji. Rasprave o demokratskoj kulturi*, Filip Višnjić, Beograd 1989.
- Dawkins Richard, *Sebični gen*, Izvori, Zagreb 1997.
- Descola Jean, *Konkvistadori*, Epoha, Zagreb 1962.
- Kant Immanuel, *Osnivanje metafizike čudoređa*, Feniks, Zagreb 2003.
- Kolakowski Lešek, »Pohvala nedoslednosti«, u: Igor Primorac (ur.), *O toleranciji. Rasprave o demokratskoj kulturi*, Filip Višnjić, Beograd 1989.
- Küng Hans-Karl Josef Kuschel (izd.), *A Global Ethic. The Declaration of the Parliament of the World's Religions*, Continuum, New York 1993.
- Levy Neil, *Moralni relativizam*, Jesenski i Turk, Zagreb 2004.
- Levy-Bruhl Lucien, *Primitivni mentalitet*, Kultura, Zagreb 1954.
- Mill John Stuart, *O slobodi*, Filip Višnjić, Beograd 1988.
- Quinn Daniel, *Izvan civilizacije. Sljedeća velika pustolovina čovječanstva*, Dvostruka duga, Čakovec 2000.
- Shakib Siba, *U Afganistan Bog dolazi još samo plakati: priča Shirin-Gol.*, Naklada Fran, Zagreb 2002.
- Wise Terence, *The Conquistadores*, Osprey Publishing, PO Box 140, Wellingborough, Northans, NN8 4ZA, United Kingdom.
- [http://wikipedia.org/wiki/Hipokratova zakletva](http://wikipedia.org/wiki/Hipokratova_zakletva).
- <http://www.hlk.hr/default.asp?ru=162&gl=200610090000006&sid=&jezik=1>.
- http://www.geografija.hr/novosti.asp?id_novosti=668&id_projekta=0&id_stranice=0.
- <http://www.filmreporter.de/?cat=1&text=13545>.

Predrag Režan

The Enculturation Argument as a Contribution to the Cherishing of Tolerance

Abstract

Enculturation in sociology signifies the inclusion of a person, most often a child, into the patterns of a culture it is developed and grows up in. Thus, we can say that the moral patterns that person acquired are the product of this culture. Hence, it is obvious that there is no universal morality, but that it is different from one culture to another. The thesis of enculturation fits into the discourse about moral relativism, which claims that moral postulates are only true relative to a standard or framework, and that even this standard is not exclusively morally justified. So the following questions arise: can we even announce that the moral values of a culture are amoral; are there limits to which a morality of a culture is acceptable, and where those limits stop; does the attitude about the acceptance of a culture with different moral values helps cherishing of tolerance and the reduction of tensions between people?

In this discussion the results of research by anthropologists who met with cultures unlike their own in their travel around the world, are unavoidable.

Key words

enculturation, cultural diversity, pluralism of moral concepts, tolerance, Kant's Challenge, autonomy, heteronomy